

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ ЖАНА И.АРАБАЕВ
АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13.11.022 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 4:494.3-56:415.414

Джаманкулова Айгуль Тологоновна

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМҮНҮН
СИНТАКСИСИН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ЖОЖДОРДУН
СТУДЕНТТЕРИНИН КЕБИН ӨСТҮРҮҮ
(ОРУС ТИЛДҮҮ ТАЙПАЛАРДЫН БАШТООЧ ТОПТОРУ ҮЧҮН)**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2012

Диссертациялык иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору, профессор
Осмонкулов Аскар Осмонкулович

Расмий оппоненттер: педагогика илимдеринин доктору, доцент
Биялиев Кутманбек Абакович
педагогика илимдеринин кандидаты
Абдухамидова Батма Абдуакимовна

Жетектөөчү мекеме: С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы. Дареги: 922600, Нарын шаары, Сагымбай Орозбак көчөсү, 25.

Диссертациялык иш 2012-жылдын 24-майында саат 13.00дө Кыргыз билим берүү академиясынын жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 13.11.022 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек шаары, Эркиндик гүлбагы, 25

Диссертация менен Кыргыз билим берүү академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720040, Бишкек шаары, Эркиндик гүлбагы, 25

Автореферат 2012- жылдын 24-апрелинде таркатылды

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, педагогика
илимдеринин доктору, профессор

Добаев К.Д.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили экендиги Баш мыйзамда атайын берене менен көрсөтүлүп, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзам кабыл алынып, билим берүүнүн бардык мекемелеринде, анын ичинде, жогорку окуу жайларында негизги жана милдеттүү предметтердин бири катары окутулуп келе жатканына жыйырма жылдан ашты. Бул мезгилде кыргыз тилин жогорку окуу жайларда мамлекеттик тил катары окутууда бир катар илимий-методикалык, теориялык изилдөө иштери жүргүзүлүп, окутуу-үйрөтүү практикасында бир катар ийгиликтер, тажрыйбалык табылгалар топтолгондугун танууга болбойт. Ошол эле учурда мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларында окутуунун илимий-педагогикалык, практикалык бир катар көйгөйлүү маселелери чечилбей, окутуу иштеринен күтүлгөн натыйжалар толук алынбай, көптөгөн проблемалар актуалдуу бойдон калып келет.

Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун методикасы боюнча атайын илимий-изилдөө иштерин жүргүзүп келе жаткан К.Биялиев төмөнкүдөй проблемалар бар экендигин белгилейт: «Бүгүнкү күндө жогорку окуу жайлар үчүн мезгил талабына шайкеш келген жана кыргыз тилинин материалында окутуу жана өздөштүрүү теориясын иштеп чыгуу, тил үйрөнүү деңгээлине жараша окутуунун максаттары менен милдеттерин, анын мазмунун, принциптери менен методдорун, окутууну уюштуруу формаларын аныктоо каражаттары менен окутуу процессиндеги көзөмөлдөө ыкмаларын иштеп чыгуу жана окутуу технологияларына байланыштуу көптөгөн башка проблемаларды чечүү милдеттери турат».¹ Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларында окутуунун жалпы мазмунун аныктоого карата соңку мезгилдерде бир катар алгылыктуу аракеттер жасала баштады. Бул багыттагы изилдөө, аныктоо иштери бүгүнкү күндө актуалдуулукка айланган окутуунун мазмунун компетенцияларга бөлүү аркылуу жүргүзүлө баштады. К.Т.Токтоналиев, З.Сарылбекова, М.Нуралиева, Н.Эдилбаевалар иштеп чыккан типтүү программада жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун мазмуну коммуникативдик, тилдик, окуу, этномаданияттык жана жазуу компетенциялары деп бешке бөлүнүп аныкталган.² Ал эми Улуттук университеттин профессорлору Ү.Култаева менен Ж.Чыманов иштеп чыккан концепцияда кыргыз тилин окутуунун мазмуну коммуникативдик, социалдык-маданий жана таанып-билүүчүлүк, тилдик-лингвистикалык деп үчкө бөлүнүп берилген.³

Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутуунун методикасы боюнча докторлук диссертациялык ишин коргогон К.Биялиев: «...экинчи же чет тилин үйрөтүүдө, биринчи кезекте, бул тилде эң жөнөкөй турмуштук кырдаалдарда маектешүүгө, пикир алышууга, сүйлөшүүгө, б.а., кепке, кеп ишмердикке үйрөтүү зарыл»⁴, – деп окутуунун негизги мазмуну катары сүйлөшүүнү

---

¹ Биялиев К. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери. – Б., 2010. – 3–4-б.

² К.Токтоналиев ж.б. Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун типтүү программасы. Жогорку окуу жайларынын филолог эмес адистиктеринин 1–2- курстарынын студенттери (улантуучу топтору) үчүн. – Б., 2009. – 7-б.

³ Ү.Култаева, Ж.Чыманов., Ж.Баласагын атындагы КУУда «Мамлекеттик тилди окутууну өркүндөтүү концепциясы»// Кутбилим. – 2009. – 16-октябрь.

⁴ Биялиев К. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери. – Б., 2010. – 15-б.

(коммуникацияны) белгилейт. Биз бул пикирлерге кошулабыз, анткени экинчи тилди окутууга коюлуп жаткан талаптар да ушул максатты көздөйт.

Кыргыз тилин экинчи тил катары жалпы билим берүүчү мекемелерде (мектептерде) окутуунун ар түрдүү маселелерине арналган К.Добаев, С.Рысбаев, З.Сарылбекова, Т.Раева, А.Алымова, Р.Керимбекова, Г.Сагынбаева ж.б. эмгектери жарыяланып, диссертациялык иштери корголсо, жогорку окуу жайларда окутууга арналган Ү.Б.Култаеванын «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы» (1995, 2003) аттуу окуу куралы жана К.А.Биялиевдин жогоруда шилтеме берилген докторлук иши менен бир нече эмгектери, С.Өмүралиева менен С.Кундузакованын «Изучаем кыргызский язык» (1993), Ч.Дыйканова, Л.Сулайманова, Э.Төлөковалардын «Кыргыз тилин үйрөнөбүз» (1997), Ж.Жусаев, А.Карабекова, А.Касыбекова, А.Молдоевдердин «Кыргыз тили» (2000), Р.Керимбекованын «Келгиле, кыргыз тилин үйрөнөлү» (2004) ж.б. окуу китептери, окуу куралдары бар. Булардан сырткары мамлекеттик тилди окутууну өркүндөтүү концепциясы, бир нече типтүү программалар да иштелип чыккан. Алардын ичинен профессор А.Алымованын «Кыргыз тилинин программасы. Жогорку окуу жайларынын бөтөн тилдүү студенттерин окутуу үчүн» окуу программасын, КУУнун профессорлору Ү.Култаева менен Ж.Чымановдун Жусуп Баласагын атындагы КУУда «Мамлекеттик тилди окутууну өркүндөтүү концепциясын» (Кут-билим. – 2009. – 16-октябрь), Ж.Чыманов менен З.Сарылбекованын «Кыргыз тилин (мамлекеттик тил) окутуунун методикасы» типтүү программасын (2009) жана К.Токтоналиев, З.Сарылбекова, М.Нуралиева, Н.Эдилбаевалар авторлошуп иштеп чыккан «Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун типтүү программасын» (2009) ж.б. атап кетүүгө болот.

Кыргыз тилин жогорку окуу жайларда мамлекеттик тил катары окутууну жакшыртууда, аны жаңы деңгээлге көтөрүүдө белгиленген эмгектердин кошкон салымдарын танууга болбойт.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы:

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы, мамлекеттик тилдин теориясы жана практикасы кафедраларынын негизги илимий-методикалык иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: жогорку окуу жайларда кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууда кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин үйрөтүү аркылуу студенттердин кебин өнүктүрүүнүн методикасын иштеп чыгуу жана аны практикада колдонуунун алгылыктуу жолдорун аныктап, эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун теориялык-методикалык изилдениш абалын иликтөө, жалпылаштыруу;

– мамлекеттик тил катары кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун лингвистикалык негиздерин аныктоо;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун жалпы маселелерин аныктоо;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин кебин жакшыртуунун формаларын, ык-жолдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу;

– изилдөөнүн жыйынтыктарын жана натыйжаларын эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу методикасынын теориядагы иштелип чыгуу абалы, перспективалары аныкталды;

– студенттерде коммуникативдик компетенциялардын калыптанып, бекемделишинде жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун орду жана мааниси көрсөтүлдү;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун мазмуну, методдору аныкталды;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин кебин өнүктүрүүнүн методикасы иштелип чыкты.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: Изилдөөдөн алынган натыйжалар, тыянак-сунуштар жогорку окуу жайларда кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун толук методикасын иштеп чыгууга, мамлекеттик тилди окутуунун максатын жана мазмунун тактоого, практикалык сабактарды жүргүзүүгө, сабак процессинде жүргүзүлүүчү методикалык иш-аракеттерди өркүндөтүүгө жардам берет. Студенттердин мамлекеттик тил боюнча коммуникативдик жана тилдик компетенцияларын калыптандырууга жана бекемдөөгө өбөлгө түзөт. Окуу программаларын, окуу китептерин түзүүгө, алардын мазмунун жакшыртууга салым кошот.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун мазмуну, азыркы талаптарга жооп бергендей формалары жана ык-жолдору, методдору такталып, аны окутуу аркылуу студенттердин кебин өнүктүрүүнүн методикасы жекече иштелди жана бир бүтүн системага салынды. Изилдөөдөн алынган тыянактар, сунуштар изденүүчүнүн өзү же анын көрсөтүүсү аркылуу эксперименттик сыноолордон өткөрүлүп, практикада колдонууга сунуш кылынды.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– кыргыз тилин мамлекеттик тил катары жогорку окуу жайларда окутуунун методикасынын иштелүү деңгээли окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарды толук канаттандырбай жаткандыгы жана аны жакшыртуунун жолдору;

– студенттердин оозеки жана жазуу кебин өркүндөтүүдө жөнөкөй сүйлөмдү үйрөтүүнүн грамматикалык база катары кызмат кылышы;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун лингвистикалык жана дидактикалык негиздери;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун алгылыктуу формалары, ык-жолдору жана каражаттары.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо: Диссертациялык иштин негизги натыйжалары 2000-жылдан бери республикалык, жогорку окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференцияларда, Ж.Баласагын атындагы КУУнун мамлекеттик тилдин теориясы жана практикасы, кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедраларынын семинарларында жана жыйындарында талкууланып келди. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары илимий басылмаларда, атайын жыйнактарда жарыяланды. Чыгарылган ой-сунуштар изденүүчү

жана башка окутуучулар тарабынан практикада колдонулуп, жакшыртуу, өркүндөтүү иштери жүргүзүлүп келди.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:

. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча жети макала, төрт окуу куралы жарыяланды.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, тогуз параграфтан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү – 173 бет, анын ичинен негизги текст – 159 бет.

Киришүүдө изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу, максаты, милдети, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык маанилери, изденүүчүнүн жекече салымы, коргоого алынып чыгуучу негизги жоболор, апробациялоо тууралуу маалыматтар берилди.

Биринчи глава «Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисин жогорку окуу жайларда окутуунун жалпы маселелери» деп аталып, мында мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларда окутуунун илимий-методикалык жактан иштелиши, студенттердин кыргыз тилинде кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда жөнөкөй сүйлөмдөрдү окутуунун орду жана мааниси, жөнөкөй сүйлөмдөрдү окутуу аркылуу кеп өстүрүүнүн теориялык негиздери азыркы талаптарга ылайык иштелип чыкты.

Экинчи глава «Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин оозеки кебин өстүрүүнүн методикасы» деген аталышта болуп, жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин оозеки кебин калыптандыруунун дидактикалык негиздери, жөнөкөй сүйлөмдөрдү кыргыз жана орус тилдеринде салыштырып окутуу, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин кебин өнүктүрүүнүн ык-жолдору тууралуу пикирлер айтылды. Окутуунун практикадагы ийгиликтери, проблемалары жана окутуунун сапатын жогорулатуунун теориялык жана практикалык иш-чаралары көрсөтүлдү.

Үчүнчү глава “Педагогикалык эксперименттик иштердин жүрүшү жана алардын жыйынтыктары” деп аталды. Мында текст жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин кебин өстүрүүнүн каражаты катары каралып, ал боюнча иштелүүчү методикалык иш-чаралар сунушталды. Жүргүзүлгөн эксперименттик иштердин мазмуну, натыйжалары, өзүбүздүн практикалык тажрыйбаларыбыз жалпылаштырылып, натыйжа - жыйынтыктары чыгарылды.

Диссертациялык иш изилдөөдөн алынган жалпы жыйынтыктар жана алардан улам келип чыккан практикалык сунуштар менен жыйынтыкталды.

Корутундуда изилдөөнүн негизги жыйынтыктары, эксперименттик иштердин натыйжалары, сунуштары берилди. Бул проблема боюнча жүргүзүлүүчү иштердин багыттары белгиленди.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи глава “Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисин жогорку окуу жайларда окутуунун жалпы маселелери” деп аталып, мында изилдөөнүн эки милдети ишке ашырылды. **Биринчи милдет** проблеманын илимий-методикалык жактан иштелиш абалын талдоого байланыштуу болду. Кыргыз тилин милдеттүү предмет катары башка улуттарга окутуу-

үйрөтүү иштери өткөн кылымдын отузунчу жылдарынын башталышында абдан активдүү болгон. Бул маселеге мамлекеттик деңгээлде көңүл бурулуп, окуу программаларын жана окуу китептерин иштеп чыгууну өкмөт көзөмөлгө алган. Билим берүү, үйрөтүү маселелерин Кыргыз маданий курулуштарынын илимий-изилдөө институту (орусча кыскартылганы КирНИИКС) чечип, уюштуруу иштерин жүргүзгөн. Аталган институттун тапшырмасы менен И.А.Батманов менен Т.Актанов 1935-жылы «Кыргыз тилинин окуу китеби (Башталгыч курс)» аттуу китепти иштеп чыгышып, ал 1936-жылы жарык көрөт. Аталган окуу китеби Кыргызстан-Россия университетинин профессорлору З.Дербишева жана М.Рудов тарабынан адаптацияланып, 2001-жылы кайрадан басылып чыккан.

И.А.Батманов менен Т.Актанов иштеп чыккан кыргыз тили окуу китебинде берилген «Кириш сөзүндөгү» дидактикалык талаптар көңүл бурууга, ыгына жараша пайдаланууга толук жарайт. Авторлор окуу китеби угуучулардын, студенттердин оозеки кебин калыптандырууга багытталып, грамматикалык маалыматтар аз берилгендигин белгилешкен. Алардын пикири боюнча грамматика сабактын 10–15% гана ээлеп, ал студенттердин кебин өнүктүрүүгө кызмат кылууга тийиш. Окуу китебинин негизги максаты студенттердин оозеки кебин, кыргызча окуусун жана кыргыз жана орус тилдериндеги тексттерди которо билүүсүн калыптандыруу болуп саналган.

Бул китептин мааниси, кыргыз тилин окутуудагы ролу жана мүмкүнчүлүктөрү тууралуу аны кайрадан басмага даярдап, тексттерин адаптациялап чыгышкан З.Дербишева жана М.Рудов окуу китебинин баш сөзүндө мындай деп айтышкан: «Учебник И.Батманова и Т.Актанова был предназначен для служащих госучреждений, и не владеющих кыргызским языком. В этом качестве он актуален и в настоящее время. Он адресуется русскоязычным учащимся, приступающим к изучению кыргызского языка, и обеспечивает усвоение его в рамках начального курса. Это реально и достижимо благодаря методически обоснованному сочетанию грамматических упражнений с развитием навыков говорения, чтения и письма на кыргызском языке».¹

Кыргыз тилин жогорку окуу жайларда окутуунун методикасы боюнча атайын изилдөө иштерин жүргүзүп, бул маселе боюнча методикалык эмгектерди, окуу китептерин иштеп келе жаткан педагог-методисттер эгемендүүлүккө ээ болуу менен көбөйө баштады. Бул багытта бир катар эмгектерди жараткан методисттерден К.Биялиев менен Ү.Култаеваны көрсөтүүгө болот.

К.Биялиевдин «Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы» деген эмгегинде (2002, 2007) кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык маселелерине кеңири токтолуп кеткен. Анда «тил» жана «кеп» түшүнүктөрүн чечмелөөдөн тартып, «метод» терминин аныктап түшүндүрүүгө чейинки маселелер каралган. Ошондой эле бул эмгекте экинчи тилди окутуунун дүйнөлүк тажрыйбалары талдоого алынып, алардын алгылыктуу жактары сунуш кылынган. К.Биялиевдин аталган эмгегиндеги баса белгилей кетүүчү жагдай анын кыргыз тилин коммуникативдик негизде окутуу-үйрөтүүнүн теориялык маселелерин кеңири изилдөөгө арналганы менен бааланат.

---

¹ Батманов И., Актанов Т. Кыргыз тилинин окуу китеби (Башталгыч курс). – Б., 2001. – 3–4–бб.

К.Биялиевдин экинчи эмгеги «Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окуу китеби» (2002, 2009) деп аталат. Окуу китеби 68 темага бөлүштүрүлүп, ар бир тема конкреттүү маселеге арналган. Ар бир тема бир же бир нече сабактарга бөлүнүшүнө мүмкүнчүлүк берилген. Темалардын мазмундук негизин диалогдор түзөт. Биздин оюбузча, тилди өздөштүрүүнү диалог (маек) аркылуу ишке ашыруу – келечектүү сунуш.

Ү.Култаеванын «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы» деп аталып, 2003-жылы басылып чыккан эмгеги кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык маселелерин аныктоого өз салымын кошо алган деп ойлойбуз. Бул эмгектеги айрым сунуштар, тыянактар андан ары иликтенип, бүгүнкү күндөгү окутуунун талаптарына шайкеш иштелишин зарыл деп эсептейбиз.

Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларда окутуунун бир катар маселелерин камтыган типтүү программа 2004-жылы С.Ибрагимов тарабынан иштелип чыккан. Программа «Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларында окутуунун типтүү программасы» деп аталат. Программа 1–2-курстарга ылайыкталып түзүлүп, 216 саатка эсептелген. Студенттердин өз алдынча иштөөлөрүнө өзүнчө көңүл бурулуп, саат көлөмү көрсөтүлүп, анда өздөштүрүүлүчү грамматикалык материалдар аныкталган.

С.Ибрагимовдун ишттеп чыккан бул типтүү программасында кыргыз тилинин теориялык-лингвистикалык маселелерине өзгөчө көңүл бурулуп, ал эми студенттердин кеп ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүгө анча маани бербегендиги байкалат.

Жогорку окуу жайларда мамлекеттик тилди окутууга карата иштелип чыккан дагы бир программа А.Алымовага таандык. 2006-жылы 40 бет көлөмдө, 100 нускада басылып чыккан бул программа С.Ибрагимов түзгөн программадан структуралык түзүлүшү, мазмуну боюнча кескин айырмаланып турат. Программа мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларда окутуу боюнча программаларды иштеп чыгуудагы ийгиликтердин бири катары кабылданууга тийиш деп ойлойбуз. Аталган программанын өзгөчөлүгү кыргыз тилинин грамматикасына басым койбостон, студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталгандыгы, окутуунун мазмунунда так жана алгылыктуу аныкталышы менен белгиленет. Программанын дагы бир ийгилиги – кептик материалдардын тематикасына байланыштуу грамматикалык маалыматтардын ыктуу берилишинде.

Жогорку окуу жайларда мамлекеттик тилди окутуунун максат-мазмунун, колдонулуучу методдорду жакшыртууга карата алгылыктуу иш-аракеттер жүрүп жаткандыгы белгилүү. Мындай аракеттер типтүү программалардын иштелишинен да көрүнүп турат. 2009-жылы К.Токтоналиев, З.Сарылбекова, М.Нуралиева жана Н.Эдилбаева түзүүчүлөр болушкан «Жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун типтүү программасы» иштелип чыгып, жарык көрдү. Программа жогорку окуу жайларынын филолог эмес адистиктеринин 1–2-курстарынын студенттери (улантуучу топтору) үчүн жазылган. Көлөмү 84 беттен туруп, 500 нускада басылган.

Аталган программа мурунку программалардын алгылыктуу жактарын алып, экинчи тилди окутууда жетишилген соңку ийгиликтерге, суроо-талаптарга таянуу менен иштелип чыккандыгын белгилөөгө болот. Анын үстүнө мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларда окутуу боюнча жетиштүү практикалык тажрыйбаларга, теориялык даярдыктарга ээ болгон бир нече адистер

тарабынан биргелешип иштелиши өз жемишин берген деп эсептейбиз. Программаны түзүүчүлөр анын максат-милдетин так аныктап көрсөтө алышкан. Жамааттык негизде түзүлгөн бул типтүү программада биринчи жолу этномаданият таануу сөздүгү берилген. Бул биздин оюбузча, жакшы табылга, керектүү материал.

Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларда окутуунун сапатын жогорулатуу боюнча Ж.Баласагын атындагы КУУнун айрым иш-аракеттерин да белгилеп көрсөтүүгө болот. Аталган университетте «2009-жыл - Мамлекеттик тил жылы» деп аталып, ага жараша иш-чаралар иштелди. Алардын ичинен Жусуп Баласагын атындагы КУУда «Мамлекеттик тилди окутууну өркүндөтүү концепциясын» (Кутбилим, 2009, 16-октябрь) бөлүп көрсөтүүгө болот. Концепция улуттук университеттин профессорлору Ү.Култаева менен Ж.Чыманов тарабынан иштелип чыккан.

Концепция мамлекеттик тилди окутуунун жалпы маселелери окутуп-үйрөтүүнү социалдаштыруу, гумандаштыруу маселелери менен бирдикте аныкталган.

Изилдөө ишибиздин **экинчи милдети** - жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун лингвистикалык негиздерин аныктоо маселеси. Студенттердин 8–9-класстарда синтаксис курсунан алган билим деңгээлине таянуу менен бирге, аларга теориялык-практикалык жактан өркүндөтүү максатында жалаң жана жайылма сүйлөмдөр аркылуу кеп өстүрүүдө төмөнкү теориялык маселелерге токтолуу зарыл:

1. Сүйлөмдөрдүн негизги белгилери;
2. Сүйлөмдөрдүн классификациясы.

Студенттерге окуу жылдын башында сүйлөмдүн негизги белгилери жана анын классификациясы жөнүндө лекция түрүндө алгачкы сабакты өтүүнү мугалимдерге сунуш кылабыз, себеби бул маселе синтаксисти үйрөтүүнүн теориялык негизин түзөт.

1. Сүйлөмгө мүнөздүү белгилердин бири – коммуникативдүүлүк.

Тил коммуникативдик функцияны аткарган байланыш-катыш жасоонун каражаты дейбиз. Бул - ой-пикирди оозеки жана жазуу түрүндө башкаларга билдирүү, алар менен пикир алышуу байланыш жасоо дегендик. Сүйлөмдүн ушул белгиси кыргыз тилинин синтаксисин окутууда мааниге ээ.

2. Сүйлөмдүн белгилеринин бири – баш мүчөлөр. Сүйлөмдөрдүн грамматикалык негизин мына ушулар түзөт.

3. Сүйлөмдүн негизги белгилеринин дагы бири – интонация, ал оозеки сүйлөшүүгө мүнөздүү, айтылып жаткан ойдун маанисин аныктоодо, аларды бири-биринен айырмалоодо жана кошумча маани берүүдө негизги каражат болуп эсептелет.

4. Сүйлөмдүн дагы бир белгиси – модалдуулук. Мында айтылып жаткан ойго карата сүйлөп жаткан адам өзүнүн ар кандай мамилесин билдирет: кыймыл-аракетин, окуянын чындык же чындык эместигин, ишенүү, үгүттөнүү, божомолдоо, ыраазы болуу, аныктоо ж.б. Кыргыз тилиндеги модалдуулук категориясы жөнүндөгү маселе профессор Ж.Жусаевдин «Грамматические средства выражения категории модальности в современном кыргызском языке» (2000-ж.) деген монографиясында илимий-теориялык жактан кеңири изилденип, автор

модалдуулук категориясы сүйлөмдүн негизги белгилеринен болорун илимий жактан ишенимдүү далилдөөгө жетишкен.

5. Акырында сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби да сүйлөмдүн белгилеринен болуп эсептелүүгө тийиш, себеби сүйлөмдөгү сөздөр белгилүү бир тартип боюнча орун алып, ойду ырааттуу түрдө билдирет.

Сүйлөм жөнүндөгү маселе жогорку окуу жайларда кыргыз тилинин синтаксисин окутууда өзөктүү проблемалардан болууга тийиш, себеби ал тилди практикада колдоно билүүгө, студенттердин ой жүгүртүүлөрүн, оозеки жана жазуу кептерин калыптандырууга машыктырат. Биздин изилдөөбүз жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу студенттердин байланыштуу кебин өстүрүү болгондуктан, бул багыт боюнча натыйжа алуу максатында бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн төмөнкү түрлөрүн окутууга токтолдук: 1) жактуу сүйлөм; 2) жаксыз сүйлөм; 3) кемтик сүйлөм.

Кыргыз тили жак уландылары өтө өнүккөн грамматикалык категориялардын системасын түзөт. Мына ушундай кырдаалга байланыштуу ээ болуучу сөздөрдүн катышып турушу милдеттүү түрдөгү норма болуп саналбайт. Жактуу сүйлөмдөр А.Жапаровдун, А.Имановдун эмгектеринде ээси катышпаган бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бир түрү катарында каралат.

Жактуу сүйлөмдү окутуу процессинде мындай өзгөчөлүктөр окутуучу тарабынан эске алынышы зарыл. Жыйынтыктап айтканда, жактуу сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүн негизги этиштик баяндоочтор түзөт. Анын баяндоочу этиштин I жана II жактагы баяндагыч, буйрук, шарттуу, ниет-каалоо ыңгайларынан болот да, ээлик милдетти аткарган сөздөрдүн катышып турушу талап кылынбайт. Демек, жактуу сүйлөмдү туура өздөштүрүүдө кыргыз тил илиминдеги мына ушундай жоболорго таянышыбыз керек.

Жаксыз сүйлөмдү үйрөтүүдө студенттердин көңүлү мына мындай фактыларга бурулууга тийиш: а) мындай сүйлөмдөрдүн баяндоочу жак мүчөсүз келет; б) ээ болуучу сөз такыр эле белгисиз болот. Пикир алышууда сүйлөмдө дайыма эле ээнин катышып турушу милдеттүү эмес; ар кандай шартка, кырдаалга жана стилдик өзгөчөлүккө ылайык сүйлөм баш мүчөлөрдүн бирөөнөн эле, баяндоочтон гана түзүлүшү мүмкүн, мисалы: Чындыкты жашырууга болбойт. Мында «жашырууга болбойт» деген баяндооч бар, ээ катышкан жок. Ошентип, жаксыз сүйлөмдө жыйынтыктуу ой-пикир берилгени менен, кыймыл-аракеттин ким тарабынан аткарылары белгисиз болот.

Сүйлөмдө ээнин айтылбай калышына жагы белгилүү жана жагы белгисиз сүйлөмдөр бири-бирине окшош, бирок жекече өзгөчөлүктөрү бар. Окутууда аларды өз ара салыштырып карап, окшоштуктар менен айырмачылыкты ачык, так белгилөөгө жетишүү керек.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жогорудагы түрлөрүн бири-бирине салыштырып жаткан учурда жак мүчөлөрү жөнүндөгү таблицанын колдонулушу пайдалуу.

Таблица 1.3.1. Жактуу жана жаксыз сүйлөмдөрдү салыштыруу

Жаксыз сүйлөм	Жактуу сүйлөм
Мындан артык болбойт, болушу да мүмкүн эмес. (Ч.А.)	Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү. (Макал)
Кары адамга катуу айтууга мүмкүн эмес. (Залкар ойлор)	Акылдуу айтылган сөздөрдү эсте сактап жүрсөң. (Насаат)

Жаксыз сүйлөмдү өздөштүрүүдө практикалык иштерге көбүрөөк көңүл буруу керек.

Жаксыз сүйлөмдү жыйынтыктап келсек:

- жаксыз сүйлөмдүн өзүнүн тиешелүү ээси болбойт;
- ал ар кандай формадагы этиштик баяндоочтон түзүлөт.

Кемтик сүйлөм. Жөнөкөй сүйлөмдүн бул түрү өзүнүн грамматикалык табияты жана түзүлүшү жагынан эки жана бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн айырмаланып турат. Мындай сүйлөмдө анын кандайдыр бир мүчөсү айтылбай калат, бирок ал контексттен же ойдун кырдаалынан билинип турат. Буга караганда, кемтик сүйлөм контекст же ойдун кырдаалы менен тыгыз байланышта болуп, алардан тышкары колдонулбайт.

Кемтик сүйлөмдүн дагы бир өзгөчөлүгү бар. Мисалы, «Мен кызыктуу китепти окуп отурамын» деген сүйлөм – семантикасы жана түзүлүшү боюнча толук сүйлөм. Сен кандай китеп окуп отурасың? деген суроого жооп берүүдө бул кемтик болуп калышы мүмкүн:

- Сен кандай китеп окуп отурасың? (толук сүйлөм)
- Кызыктуу. (кемтик сүйлөм)

Тил – пикирлешүүгө зарыл болгон курал жана каражат; ал эми кеп – пикирлешүүгө керектүү тилдик каражаттардан тандалып алынып, практикада колдонулушу. Окутуучу кептин психологиялык жана лингвистикалык табиятын тереңден билбей туруп, студенттин кебин өстүрүүгө өбөлгө түзө албайт.

Изилдөөнүн **үчүнчү милдети** «Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин оозеки кебин өстүрүүнүн методикасы» деп аталган экинчи главада ишке ашырылды.

Студенттердин сүйлөө кебин өстүрүүдө кырдаалдын (ситуация) ролу чоң. «Ситуация» деп аталган түшүнүк кыргызча жагдай, кырдаал сыяктуу маанилеш сөздөр менен берилет. Методикада «кырдаал» деген түшүнүккө берилген аныктамалар ар түрдүү. Белгилүү психолингвист А.А.Леонтьев кептик кырдаалга токтолуп, анын кептик аракетти иш жүзүнө ашыруу үчүн зарыл болгон кептик жана кептик эмес шарттардын жыйындысы экенин айтат. Методист М.Уэст кырдаалды кеп жаратууга алып келүүчү шарттардын жыйындысы деп эсептейт. Е.И.Пассов кептик кырдаал менен жөнөкөй реалдуу турмуштук кырдаалды бөлүп көрсөтөт: «Реалдуу кырдаал – дейт Е.И.Пассов, – пикир алышуу коммуникациясы үчүн түзүлгөн шарттардын жыйындысы жана кептин жаралышын камсыз кылуучу субъектилердин өз ара байланышы. Ал эми кептик кырдаал – коммуникативдик бирдик логикалык контекстке байланышып, кепте колдонулуучу тилдик белгилердин комплекси».¹ Ж.А.Чыманов, С.К.Рысбаев, Ү.Б.Култаева ж.б. кырдаал аркылуу түзүлгөн жана кепте колдонулган кеп материалдарынын (суроо, жооп) комплексин коммуникативдик модель деп аташат. Экинчи тилди өздөштүрүүдө кырдаалдын маанисин аткарган кызматына жараша аныкталууга тийиш. Ошондуктан тил

¹ Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иностранному общению. – М.: Просвещение, 1989. – С. 198.

үйрөтүүдө кырдаал сүйлөшүүгө стимул берүүчү каражат болуусу керек. Немец методисти К.Гюнтер кырдаалды адамды сүйлөөгө мажбур кылган шарт катары аныктайт. Анын пикири боюнча кырдаал – кептик ишмердүүлүктүн стимулу. Көпчүлүк илимпоздор белгилегендей, (Е.И.Пассов, С.А.Рубинштейн ж.б.) бардык эле шарттардын жыйындысы кептик кырдаал боло бербейт.

Кептик реакция пайда кыла алган жана кептин жаралышына стимул боло алган кырдаал гана кептик кырдаал боло алат.

Мамлекеттик тилде кепти калыптандырууда негизинен кырдаалдын эки тибин колдонууну сунуш кылабыз:

а) табигый кырдаал

б) жасалма кырдаал

Табигый кырдаалда экинчи тилде сүйлөп жаткан адам тек гана окуу милдетин аткаруу, үйрөнүү үчүн эмес, өзү менен маектешип жаткан адамдын суроосун канааттандыруу үчүн сүйлөйт.

Ал эми жасалма кырдаалда окуучулар, студенттер өздөштүрүлгөн лексикалык минимумду, тилдик структураны кепте колдоно билүү, б.а., экинчи тилди үйрөнүү үчүн сүйлөшөт.

Төртүнчү милдет жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун формаларын, ык-жолдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу болду. Экинчи тилди окутууда метод тандоонун жана колдонуунун дидактикалык мааниси тууралуу токтолуп, С.К.Рысбаев тилди окутуунун методикасынын маанилерин аныктап берген:¹«Тил үйрөнүүнүн азыркы теория жана практикасында тилге үйрөтүү методикасы үч мааниде колдонулат: 1) тийиштүү предметти окутуу теориясы жана практикасы боюнча ыкмалардын жыйындысын түзгөн окутуу методикасы; 2) илимий дисциплина катары-тилди окутуу жана үйрөтүү теориясы (же лингводидактика); 3) практикалык жактан алганда – мугалимдин козгогон максаттарына жетишүүсүн камсыздай турган ыкмалардын жыйындысы болуп саналуучу «окутуунун технологиясы». Окутуучу иштин ыңгайына жараша алардын тигил же бул түрүн тандап алууда:

а) студенттердин адистик өзгөчөлүгүн;

б) программалык материалдын мүнөзүн, көлөмүн, мазмунун;

в) студенттердин тил билүү деңгээлин жана башкаларды эске алууга тийиш.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууда биздин окумуштуу-методисттерибиз К.Д.Добаев, Ү.Б.Култаева, С.К.Рысбаев, К.А.Биялиев, З.Сарылбекова ж.б. окутуунун методдору боюнча айтылган ой-пикирлерин жыйынтыктап, төмөндөгүдөй жалпы тыянак чыгарууга болот:

– окутуунун методу – бул мугалимдин билим, тарбия берүү, өркүндөтүү ишмердүүлүгүнүн кыймылдаткыч күчү;

– окутуунун методу – тилди окутуу-үйрөтүүнүн лингводидактикасы;

– окутуунун методу – бул жандуу жана социалдык - турмуштук суроо-талаптарга ылайык студенттер менен сүйлөшүү, баарлашуу.

---

¹ Рысбаев С.К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери.-Б.: 2011.- 29-б.

Жогорку окуу жайлардын окутуучуларынын орус аудиторияларында кыргыз тилинен сабак берүүдө илимий-теориялык негиздерге гана таянуусу студенттердин бөтөн тилди өздөштүрүүсүндө алгылыктуу натыйжа бере албагандыгы көрүндү. Окутуу ишинин эффективдүүлүгүн арттырууда өздөштүрүп жаткан тилди алардын өз эне тили менен салыштырып окутуу натыйжалуу экендигине ынандык.

Жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу студенттердин кебин жатыктырып, калыптандырып, кыргыз тилинде сүйлөшүүгө үйрөтүү максатына жетүү үчүн окутуунун беш принцибине (семантикалык, лексика-грамматикалык, студенттин эне тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу, экстра-лингвистикалык, этномаданият таануу) таянып, байланыштуу кепти өстүрүүнүн чынжырча түрүндөгү моделин иштеп чыктык. Студенттердин кебин өстүрүүдө ар бир сүйлөшүү темасынан кийин ой жүгүртүп, пикир алышууга кызыктыра турган оозеки тапшырмалар системасын сунуш кылдык.

Алынган натыйжаларды эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү изилдөөнүн **бешинчи милдети** болду. Эксперименттик иштер 1995–2010- жылдары үч этапка бөлүнүп жүргүзүлдү: биринчи – байкоо, изилдөө этабы; экинчи – аныктоо этабы; үчүнчү – текшерүү жана жыйынтыктоо этабы.

Ар бир этаптын мазмунун аныктап, натыйжаларын чыгарууда Ж.Баласагын атындагы КУУда «Мамлекеттик тилди окутууну өркүндөтүү концепциясы» (Кут билим, 2009, 16-октябрь) жетекчиликке алынды. «Концепцияда» сунушталганга ылайык, экспериментте студенттердин кыргыз тили боюнча алган алгачкы билим деңгээлинин төмөнкүдөй критерийлери аныкталды:

1. Сунуш кылынган лексикалык-турмуштук жана кесиптик-лексикалык минимумдарды өздөштүрүү деңгээли;
2. Сабаттуу жаза алуу, текст түзө алуу деңгээли;
3. Тилдик адептик- маданий нормаларды өздөштүрүү деңгээли;
4. Кыргызстан, кыргыз эли, мамлекети ж.б. тууралуу маалыматтарды билүү деңгээли;
5. Студенттердин мамлекеттик тилде эркин сүйлөй алуу жана окуп түшүнүү деңгээли;

Эксперименттик иштерге төмөндөгү институттардын жана факультеттердин ондогон окутуучулары тартылып, үч жүздөй студенттер катышты: 1. Орус филологиясы факультети (2000-2002 - ж.ж.); 2. Журналистика факультети (2000-2002- ж.ж.); 3. Чет тилдер институту (2002–2004-ж.ж.); 4. Экономика жана финансы институту (2004-2006-ж.ж.); 5. Юридикалык институт (2006-2008-ж.ж.); 6. Мамлекеттик тил жана маданият институту (2008-2010-ж.ж.)

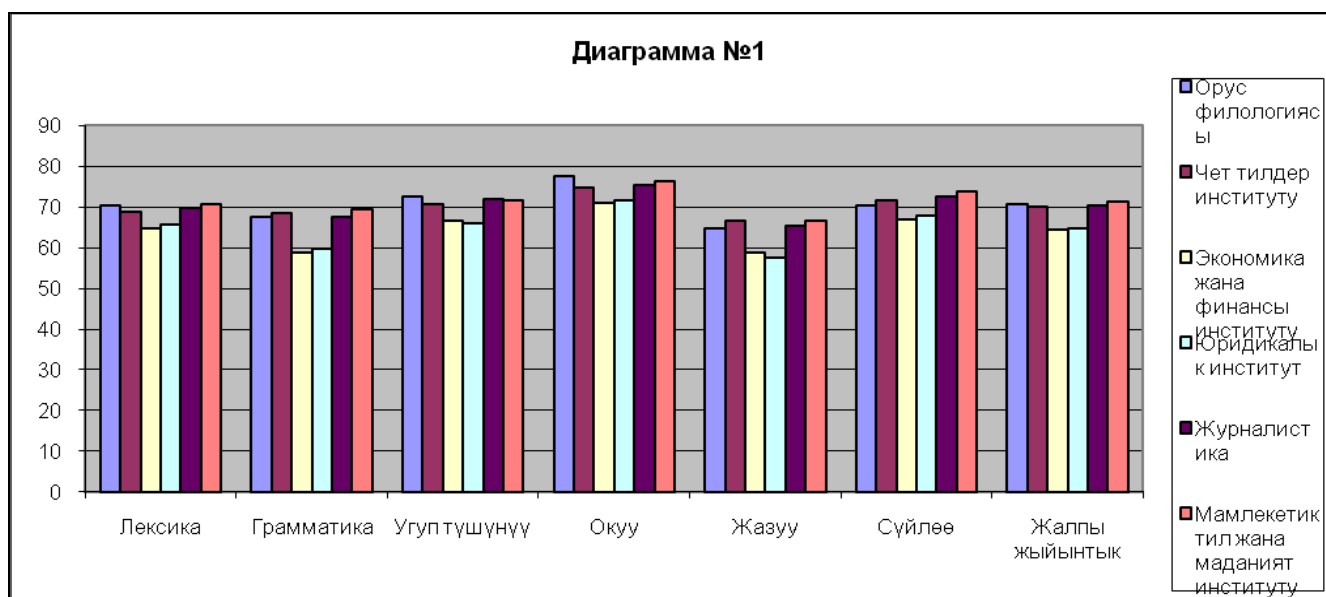
Таблица 3.3.1. - Студенттердин кыргыз тили боюнча алган алгачкы билим деңгээлин аныктоо

№	Лексика-грам. жана кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү боюнча сурамжылоо	факультеттер	Курсу 1	Студенттердин саны	Сурамжылоонун жыйынтыгы	
					Канааттандырар.	Канааттан. эмес
1	Лексика	Орус филологиясы	Эксп.	30	50	10
			Текш.	30		
2	Грамматика	Чет тилдер	Эксп.	28	40	16

			Текш.	28		
3	Угуп түшүнүү	Экономика жана финансы	Эксп.	26	35	17
			Текш.	26		
4	Окуу	Юридикал. институт	Эксп.	26	34	18
			Текш.	26		
5	Жазуу	Журналистика	Эксп.	29	43	14
			Текш.	28		
6	Сүйлөө	Мамл.тил жана маданият инст.	Эксп.	27	42	10
			Текш.	25		
	Жалпы алганда	6 фак.	1-курс	329	244	85

Таблица 3.3.2. - Студенттердин кеп ишмердүүлүгүнүн өздөштүрүүсүнүн деңгээли (№ 1 диаграмманын жыйынтыгы)

№	Факультеттер	Студенттердин саны	Лексика	Грамматика	Угуп түшүнүү	Окуу	Жазуу	Сүйлөө	Жалпы жыйынтык
1	Орус филологиясы	60	70,45	64,65	72,53	77,68	64,83	70,45	70,60
2	Чет тилдер институту	56	68,58	68,47	70,57	74,89	66,56	71,65	70,19
3	Экономика жана финансы	52	64,89	58,96	66,67	70,88	58,89	66,98	64,56
4	Юридикалык	52	65,78	59,68	65,97	71,78	57,56	67,89	64,78
5	Журналистика	57	69,68	67,67	71,82	75,36	65,48	72,56	70,43
6	Мамлекеттик тил жана маданият институту	52	70,78	69,56	71,78	76,45	66,65	73,79	71,50

Факультеттер аралык эксперименттин жыйынтыгында төмөндөгүдөй кемчиликтер аныкталды:

1. Кесиптик-лексикалык минимумду өздөштүрүү деңгээлинин начар экендиги..
2. Жазуу сабаттуулугу талапка жооп бербеш, сүйлөм түзүүдө сүйлөмдүн структурасын, сөздөрдүн орун тартибин толук билишпегени.
3. Тилдик адептик маданий нормалардын сакталбагандыгы.
4. Текст менен иштөөдө угуп түшүнүү жана окуп түшүнүү ишмердүүлүгүнүн жолго коюлбагандыгы жана өз алдынча текст түзө албагандыгы.
5. Бири-бири менен эркин сүйлөшө албагандыгы.

Аталган кемчиликтерди жоюп, студенттерди тилге үйрөтүү максатында үйрөтүүчүлүк жана изилдөөчүлүк эксперименттер уюшулду. Алардын максаты: биринчиден, кесиптик тематикалык лексикалардын минимумун өздөштүрүү, экинчиден, сүйлөө кебин өстүрүүдө керектүү болгон грамматикалык каражаттарды жазуу жана оозеки кебинде колдоно билүү, үчүнчүдөн, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрү аркылуу студенттердин оозеки жана байланыштуу кебин өстүрүү. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй иш-чаралар жүргүзүлдү:

1. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн окутуунун теориялык жана дидактикалык негиздери иштелип чыкты.
2. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси кыргыз жана орус тилдеринде салыштырып окутуунун алгылыктуулугу аныкталды.
3. Полилогдук жана диалогдук кептердин топтому иштелип, алар окутуу процессинде колдонула баштады.
4. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин оозеки кебин өстүрүүнүн методикасы иштелип чыкты.

Жыйынтыгында, эксперименттин жөнөкөй сүйлөмдүн түрү аркылуу студенттердин оозеки кебин өстүрүү максаты диссертант тарабынан аныкталып, аны ишке ашырууда алып барылчу иш-чаралардын оң натыйжалары эксперименталдык топтордо сабак өтүлгөндө тастыкталды.

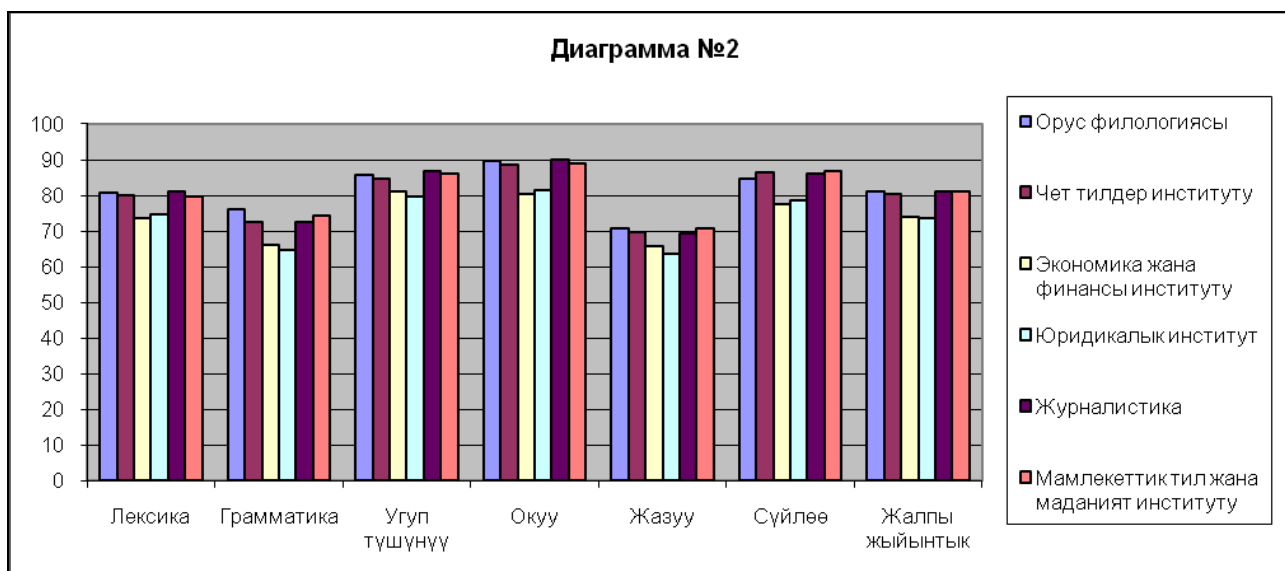
Таблица 3.3.3. – Педагогикалык эксперименттен кийин студенттердин кыргыз тили боюнча билим деңгээлин аныктоо

№	Факультеттер	Топ	Студенттердин саны	Текшерүүнүн жыйынтыгы	
				Канааттандырар.	Канааттан. эмес
1	Орус филологиясы	экспер.	30	28	2
		текшер.	30	25	5
2	Чет тилдер	экспер.	28	25	3
		текшер.	28	23	5
3	Экономика жана финансы	экспер.	26	22	4
		текшер.	26	18	8
4	Юридикалык институт	экспер.	26	22	4
		текшер.	26	19	7
5	Журналистика	экспер.	29	27	2
		текшер.	28	25	3

5.	Мамлек. тил жана маданият	экспер.	27	25	2
		текшер.	25	20	5
Жалпы 6 факультет		экспер.	166	151	15
		текшер.	163	132	31

Таблица 3.3.4. - Эксперименттен кийинки көрсөткүч (№ 2 диаграмманын жыйынтыгы)

№	Факультеттер	Студент-тердин саны	Лексика	Грамматика	Угуп түшүнүү	Окуу	Жазуу	Сүйлөө	Жалпы жыйынтык
1	Орус филологиясы	60	80,68	75,98	85,67	89,68	70,77	84,78	81,26
2	Чет тилдер	56	79,88	72,38	84,56	88,68	69,56	86,38	80,24
3	Экономика жана финансы	52	73,65	65,96	80,97	80,38	65,89	77,56	74,07
4	Юридикал. институт	52	74,78	64,78	79,49	81,28	63,56	78,48	73,73
5	Журналистика	57	80,98	72,69	86,83	89,88	69,48	85,93	80,97
6	Мамлекет. тил жана маданият институту	52	79,58	74,38	85,98	88,98	70,65	86,79	81,06

Педагогикалык экспериментте студенттердин кыргыз тили боюнча жетишкен билим деңгээли алар кеп ишмердүүлүккө ээ болгондон кийинки иштеген көнүгүүлөрү жана машыгуулары аркылуу текшерилди. Текшерүүдө эксперименттик топтордун студенттеринин жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү аркылуу тематикалык кырдаалдык принциптин негизинде диалогдук жана полилогдук кебинин өсүү деңгээли текшерилүүчү топтордун студенттерине караганда бир топ жогору экендиги далилденди.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

1. Кыргыз тилин үйрөтүүнүн коммуникативдик бирдиги болгон жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүнө кыргыз тили эне тил жана экинчи тил катары жаңыдан окутула баштагандан тартып көңүл бурулуп, алгачкы кыргыз тили окуу китептеринде (К.Тыныстанов, А.Шабданов, И.А.Батманов, Т.Актанов, Б.Тойчуев ж.б.) эле тиешелүү маалыматтар бериле баштаган. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси боюнча материалдар жалпы билим берүүчү мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында милдеттүү түрдө окутулуп келе жатат.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуу боюнча ар кайсы класстарга арналган ондогон окуу китептери (А.Шабданов, З.Петровский, И.Батманов, Т.Актанов, М.Жаңыбаев, М.Абдулдаев, Д.Исаева, В.Шнейдман, М.Ваганова, Н.Кангелдиева, Н.Нанаева, З.Бектенов, С.Шатманов, С.Кундузакова, Н.Абылаева, А.Алымова, С.Мусаев, С.Рысбаев ж.б.) жарык көрүп, окутулуп, ал эми жогорку окуу жайлары үчүн С.Смүралиева менен С.Кундузакова, Ч.Дыйканова, Л.Сулайманова, Ү.Төлөкова, Ж.Жусаев, Р.Керимбекова, З.Дербишева, С.Досоева ж.б. окуу китептери иштелип чыккан.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун методикасы боюнча К.Добаев, С.Рысбаев, К.Биялиев, Р.Керимбекова, Г.Сагымбаева, З.Сарылбекова ж.б. диссертациялык иштерин коргоп, эмгектерин жарыялашкан. Бул жарык көргөн дээрлик бардык эмгектерде грамматикалык материалдарды окутуу менен студенттердин кебин өстүрүүнүн методикасы биримдикте каралган эмес. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү маселеси алгачкы жолу изилдөөнүн өзүнчө объектисине алынды. Студенттердин мамлекеттик тилде сүйлөөсүн калыптандырып, жакшыртууда жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин негизги каражат катары кызмат кылышы зарыл.

2. Жогорку окуу жайларда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрүн окутууда анын лингвистикалык-теориялык негиздери катары төмөнкү түшүнүктөрдү алууну алгылыктуу деп билебиз:

– Сүйлөмдүн негизги белгилери: коммуникативдүүлүк, баш мүчөлөр, интонация, модалдуулук, сөздөрдүн орун тартиби;

– Сүйлөмдөрдүн классификациясы: бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөр, жалаң жана жайылма сүйлөмдөр, жактуу, жаксыз сүйлөмдөр.

Кыргыз тилин окутууда көрсөтүлгөн негизги түшүнүктөр тууралуу студенттер толук маалымат алып, өзүлөрүнүн кептерин уюштурууда колдонууларына жетишүү талап кылынат.

3. Жогорку окуу жайларда кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмдөрүн окутуп-үйрөтүүнүн негиздерин төмөнкү түшүнүктөр жана маселелер түзүүгө тийиш.

Студенттердин мамлекеттик тилде сүйлөшүүсүн, пикир алышуусун калыптандырып, өстүрүү үчүн окутуучу сабак процессинде бир катар дидактикалык шарттарды түзүүсү керек. Алардын негизгилери: кептин жаралышын мотивдештирүү, сүйлөөгө туура багыт берүү, кептин эмоционалдуулугун камсыз кылуу, кырдаалга карата сүйлөө, жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн туура түзүүгө, колдонууга шарт түзүү ж.б.

Сунуш кылынган дидактикалык шарттар студенттердин кыргыз тилинде оозеки кебин жакшыртып, жазуу кептерин калыптандырууга багытталганы талапка ылайык. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөм тууралуу маалыматтарды берүү окутуунун максаты катары

каралбоого тийиш. Ал студенттердин оозеки кебин калыптандырып, жакшыртуунун каражатынын кызматын аткаруусу зарыл. Сабак процессинде эрежени айтууга басым койбой, ага таянып студенттердин сүйлөм түзө алышына көңүл буруу керек.

4. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу тек гана грамматиканы үйрөтүүгө багытталбастан, аларды өздөштүрүү менен студенттердин кебин өстүрүүгө басым жасалгандыктан, сабак процессинде аталган максатка жетүүгө өбөлгө болуучу бир нече активдүү жана интерактивдүү методдорду колдонуунун үлгүлөрү иштелип чыгып, пайдаланууга сунуш кылынды. Ошондой эле көркөм тексттер менен иштөө аркылуу кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксисин өздөштүрүүгө, оозеки жана жазуу формасында тексттерди өз алдынча көнүгүүгө үйрөтүүнүн жолдору иштелип чыкты.

Жөнөкөй сүйлөмдү окутуу менен студенттердин кебин өстүрүүдө тексттер менен иштөөгө артыкчылыктуу маани берилиши керек. Бир эле текстти сабакта пайдалануу аркылуу студенттерде лексикалык, грамматикалык компетенцияларды калыптандырып, ошол эле учурда алардын кебин өстүрүүгө болот. Ал үчүн окутуучу текст менен аткарылуучу иштерди алдын ала пландаштырып алышы талап кылынат.

5. Жүргүзүлгөн эксперименттик иштер биз сунуш кылган жөнөкөй сүйлөмдү окутуунун лингвистикалык жана дидактикалык негиздери, окутуунун формалары, ык-жолдору жана каражаттары алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин көрсөттү. Ошол эле учурда жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу менен студенттердин кеп ишмердүүлүгүн жакшыртуу үчүн синтаксисти лексика, морфология менен байланышта окутуунун илимий-методикалык негиздерин иштелип чыгышы зарыл экендиги да тастыкталды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Жалпы жыйынтыктардан улам төмөнкүдөй практикалык сунуштар келип чыкты:

- И.А.Батманов менен Т.Актановдун 1936-жылы биринчи басылып, 2006-жылы кайрадан жарыкка чыккан « Кыргыз тили » окуу китеби жогорку окуу жайларда мамлекеттик тилди окутууда бүгүнкү күндө да колдонууга болот. Анткени ал окуу китебинде грамматикалык материалдар студенттин оозеки кебин, жазуусун жана окуусун жакшыртууга багытталган көнүгүүлөр менен коштолуп, дидактикалык жактан талапка ылайык жабдылган.

- кыргыз тилинин грамматикалык материалдары ЖОЖдордо окутуунун максаты менен мазмунун түзбөстөн, аларга жетүүнүн каражаты катары каралып, ушул аспектиден окутулушу шарт.

- жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу толугу менен студенттердин кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүгө кызмат кылышы керек. Ал үчүн сабак толугу менен сүйлөөгө арналып, сүйлөө, айтуу зарылдыктары, кептик кырдаалдарды, проблемалык жагдайларды түзүүгө, студенттердин сүйлөөсүнө басым коюлушу керек.

- кыргыз тилин, анын ичинде жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутууну текст менен байланышта, биримдикте жүргүзүүнү сунуш кылабыз. Окутуучу сабакта колдонулуучу текстти туура тандап, аны адаптациялап, окутуунун максат-мазмунуна жетишүүгө карата алдын ала

даярдыктарды көрүп, текст менен иштелүүчү дидактикалык иш-аракеттерди аныктап алуусу сунуш кылынат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ ТӨМӨНКҮ ЭМГЕКТЕРДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛДЫ:

1. **Жаманкулова А. Т.** Тексттер жыйнагы (гуманитардык факультеттер үчүн) [Текст]: А.Т. Жаманкулова, К. Ү. Назарбекова. – Бишкек.: КУУ, 1991. – 4, 5 б.т., 72 б.
2. **Жаманкулов А. Т.** Кыргызча-орусча сөздүк-минимум [Текст]: А.Т. Жаманкулова, К. Ү. Назарбекова. – Бишкек.: КУУ, 1991.-3, 9 б.т., 62 б.
3. **Жаманкулова А.Т.** Тексттер жыйнагы (ЖОЖдордун баштооч топтору үчүн окуу куралы). [Текст] / А.Т. Жаманкулова, Бишкек.: КУУ, 2005. – 8, 25 б.т., 129 б.
4. **Жаманкулова А.Т.** Кыргыз тилинин практикалык курсунун кырдаалдык полилогдор жана диалогдор топтому) [Текст] / А.Т. Жаманкулова. - Бишкек.: КУУ, 2011.– 6, 75 б.т., 108 б.
5. **Жаманкулова А.Т.** Баштооч топтордо монологдук речти окутуунун ыкмалары // Республикалык окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткөрүлүүчү илимий-практикалык конференция. [Текст] / А.Т. Жаманкулова – Бишкек.: 1991. – 186–187- бб.
6. **Жаманкулова А.Т.** Сөз өстүрүү сабактарынын лингводидактикалык негиздери жана аларды окутуунун принциптери [Текст] / А.Т. Жаманкулова // КУУнун жарчысы. Серия 1. чыг. 2. Филология, 1996. – 142–147- бб.
7. **Жаманкулова А. Т.** ЖОЖ до кыргыз тилин окутуудагы сөз өстүрүү сабагында көнүгүү иштетүүнүн айрым маселелери [Текст] / А.Т. Жаманкулова // КУУнун жарчысы. Серия 2. чыг. 2 Филология, 1997. – 225–227- бб.
8. **Жаманкулова А.Т.** Ч.Айтматовдун чыгармаларынын негизинде орус аудиториясында сөз өстүрүү сабагынын айрым маселелери [Текст] / А.Т. Жаманкулова // КУУнун жарчысы. Серия 1. чыг. 2. Филология, 1999. – 84–89- бб.
9. **Жаманкулова А.Т.** Кыргыз тилин бөтөн тилдүүлөргө окутууда компьютердик технологияны пайдалануунун айрым маселелери [Текст] / А.Т. Жаманкулова // КУУнун жарчысы. Серия 1. чыг.3 Филология. Мамлекеттик тил, 2004. – 236–241- бб.
10. **Жаманкулова А.Т.** Мамлекеттик тилди ЖОЖдордо окутуунун илимий-методикалык жактан иштелиши [Текст] / А.Т. Жаманкулова // Профессор К.Сартбаев жана азыркы филология, педагогика илимдеринин актуалдуу проблемалары. Илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек.: Турар, 2011. – 96-102- бб.
11. **Жаманкулова А.Т.** Кыргыз жана орус тилдериндеги толуктоочтор [Текст] / А.Т. Жаманкулова // Профессор К.Сартбаев жана азыркы филология, педагогика илимдеринин актуалдуу проблемалары. Илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек.: Турар, 2011. – 103-107- бб.

Джаманкулова Айгуль Тологоновнанын «Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисин окутуу процессинде ЖОЖдордун студенттеринин кебин өстүрүү (орус тилдүү тайпалардын баштооч топтору үчүн)» аттуу 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы жана методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: баштооч топтор, полилог, монолог, текст, диалог, принцип, компетенция, инновация, сабак, метод, талдоо, кырдаалдык окутуу, активдүү, лингвистика.

Изилдөөнүн объектиси: Жогорку окуу жайларда кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуп-үйрөтүү процесси.

Изилдөөнүн максаты: Жогорку окуу жайларда кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутууда кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксисин үйрөтүү аркылуу студенттердин кебин өнүктүрүүнүн формаларын, ык-жолдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу жана аларды практикада колдонуунун алгылыктуу жолдорун аныктап, эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү.

Изилдөөнүн методдору: теориялык, практикалык, эксперименттик жана салыштырма методдор изилдөөнүн максатына ылайык өз-өзүнчө жана комплекстүү колдонулду.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын илимий жаңылыгы:

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин, жалпы эле грамматикасын окутуу методикасынын теориядагы иштелип чыгуу абалы, перспективалары аныкталды;

– студенттерде коммуникативдик компетенциялардын калыптанып, бекемделишинде жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун орду жана мааниси көрсөтүлдү;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун азыркы талаптарга жооп бергендей формалары жана ык-жолдору иштелип чыкты;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуу аркылуу студенттердин кебин өнүктүрүүнүн методикасы иштелип чыкты;

– жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун мазмуну, методдору аныкталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган натыйжалар, тыянак-сунуштар жогорку окуу жайларда кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун толук методикасын иштеп чыгууга, мамлекеттик тилди окутуунун максатын жана мазмунун тактоого, практикалык сабактарды жүргүзүүгө, сабак процессинде жүргүзүлүүчү методикалык иш-аракеттерди өркүндөтүүгө жардам берет. Студенттердин мамлекеттик тил боюнча коммуникативдик жана тилдик компетенцияларын калыптандырууга жана бекемдөөгө өбөлгө түзөт. Окуу программаларын, окуу китептерин түзүүгө, алардын мазмунун жакшыртууга салым кошот.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Джаманкуловой Айгуль Тологоновны на тему: «Развитие речи студентов ВУЗа в процессе изучения синтаксиса простого предложения кыргызского языка (для групп с русским языком обучения)» на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02. – теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык).

Ключевые слова: начинающая группа, полилог, монолог, текст, диалог, принцип, компетенция, инновация, занятие (урок), метод, анализ, ситуативное обучение, активно, лингвистика.

Объект исследования: процесс обучения кыргызскому языку как государственному языку в высших учебных заведениях.

Цель исследования: заключается в разработке средств и приемов развития речевых форм, в определении наиболее подходящих путей использования их на практике и в проведении эксперимента посредством обучения синтаксиса простого предложения кыргызского языка как государственного языка в высших учебных заведениях.

Методы исследования: согласно цели исследования как отдельно, так и комплексно, были использованы следующие методы: теоретические, практические, экспериментальные и сравнительные.

Научная новизна и полученные результаты исследования

– определены перспективы, состояние теории методики обучения общей грамматике, синтаксиса простого предложения;

– показаны значение и место обучения синтаксиса простого предложения при закреплении и формировании коммуникативной компетенции у студентов;

– разработаны формы и приемы обучения синтаксиса простого предложения согласно требованиям настоящего времени;

– разработана методика развития речи студентов посредством обучения синтаксиса простого предложения;

– определены методы, содержание обучения синтаксису простого предложения.

Практическая значимость исследования:

Результаты исследования, а также предложения могут быть полезны в улучшении методической деятельности процесса преподавания практических занятий, в уточнении содержания и цели обучения государственного языка, при разработке методики обучения кыргызского языка как государственного языка в высших учебных заведениях. Материалы диссертационной работы создадут необходимые предпосылки при закреплении и формировании языковой и коммуникативной компетенции студентов по государственному языку, также могут внести вклад в содержание учебников и рабочих программ при их составлении.

RESUME

Jamankulova Aigul Tologonovna "The development speech of students at the Institute of Higher Education in a process of learning syntax in simple sentences of Kyrgyz language (for the group of teaching with Russian language)" The thesis is submitted to confer the Academic Degree of Candidate of Pedagogical Science on specialty: 13.00.02. – the theory and methods of teaching and upbringing (the Kyrgyz language).

Key words: elementary group, polilogue, monologue, text, dialogue, principle, competence, innovation, classes (lesson), method, analyze, teaching of situation, actively, linguistic.

The research object is the process of teaching the Kyrgyz language as an official language at the Institute of Higher Education.

The aim of the thesis is to work out means and ways of development speech forms in definition more suitable ways of using them in a practice and carrying out experiment by the use of teaching of syntax in simple sentences of Kyrgyz language as an official language at the Institute of Higher Education.

The methods of research: according to the aim of the research both separately and in complexly the following methods have been used: theoretical, practical, experimental and comparative.

The scientific novelty of the research encloses the following aspects:

– the perspectives, condition theory teaching of methods in common grammar, syntax in simple sentences have been defined;

– the meaning and place teaching of syntax in simple sentences in conclusion and forming communicative competences of students have been displayed;

– forms and ways of teaching syntax in simple sentences in according to the demand of present time have been worked out;

– the methods of development speech of students by means of teaching syntax in simple sentences have been worked out;

– the methods, contents of teaching syntax in simple sentences have been worked out.

The practical value of the research is that the results of researching, also the sentences can be useful in improving methodological activities in a process of teaching in practical classes, accurate contents and the aim of teaching official language, in working out methods of teaching Kyrgyz language as an official language at the Institutes of Higher Education. The materials of the research will be created the necessary prerequisites in conclusion and forming language and communicative competence of students in official language also can be made contribution in a contents the textbooks and as well as in developing curriculum or syllabus.